

Rijeka – Tvornica papira

Kristina Pandža

(Centar za industrijsku baštinu Sveučilišta u Rijeci)

Stoljeća proizvodnje u Rijeci

Krajem 18. te početkom 19. stoljeća Rijeka je maleni grad s velikim proizvodnim potencijalom. Luka u samom središtu grada u koritu Rječine, izgradnja prometnica koje grad povezuju s unutrašnjošću, porezne olakšice za trgovinu preko riječke luke prvi su koraci u začecima proizvodnje i privlačenju inozemnih investicija. Ipak, bila su to iznimno teška vremena za grad nakon Napoleonovih osvajanja, teški ekonomski i socijalni trenutci posljedica su ratovanja i globalnih političkih previranja. Luka ne radi punim kapacitetom, a trgovina je zamrla. Manje proizvodnje djeluju i na istočnom i na zapadnom dijelu grada, manufakturna izrada šećera, raznih vrsta užadi, drvenih brodova.

Uspostavom cestovne mreže, a posebice gradnja željezničkih pruga u drugoj polovici 19. stoljeća pogoduje otvaranju ljevaonica metala iz kojih pomalo izniču veće proizvodnje – brodova, brodskih komponenti, torpeda. Uspostavom izravne ugarske uprave u Rijeku stiže i kapital i politička volja za poticanje proizvodnje i prodaje, a pozitivno okruženje pozivnica je i različitim industrijalcima iz Britanije, Italije, Francuske, Ugarske, Austrije na dolazak u riječke pogone. Gradi se suvremena lučka infrastruktura, cestovne i željezničke mreže osiguravaju dopremu sirovina i otpremu proizvoda.

Završetkom Prvog svjetskog rata mijenja se uprava nad riječkim područjem, koje će od 1924. biti podijeljeno na dva grada, i dvije države. Riječki, zapadni dio je pod talijanskom upravom kojoj proizvodnja riječkih pogona, osim industrije za potrebe rata nije značajna, dok se sušački, istočni dio razvija kako i priliči važnoj jugoslavenskoj luci i trgovačkom, prometnom i industrijskom gradu.

Nakon Drugog svjetskog rata Rijeka se postepeno razvija kao značajno jugoslavensko industrijsko središte, okrenuto prvenstveno metalurškoj industriji, no ne sa zanemarivim drugim granama proizvodnje.

Devedesete godine prekretnica su na nekoliko razina, a kombinacija ratnog stanja, zastarjele proizvodnje, gubitka tržišta te neuspjelog procesa privatizacije rezultirati će gašenjem većeg broja industrijskih pogona.

Riječka proizvodnja papira

Trgovina prnjama u prvoj polovici 19. stoljeća jedna je od zanimljivijih domaćih radinosti najsiromašnijih krajeva. Prnje postaju važan trgovački artikl čija je cijena razmjerno visoka, a jedina su sirovina za proizvodnju papira. Prnje ili dronjci različite su vrste tkanina od lana i konoplje koje se više ne koriste, a koje po selima od Rijeke do Karlovca skupljaju *cunjari*. Prnje stižu i iz slavonskih i podunavskih predjela Dunavom i Tisom, Savom do Siska i Karlovca gdje postoje skladišta za pohranu, zatim cestama do riječke luke, a odatle se prevoze u Englesku i Ameriku. Andrija Ljudevit Adamić bavi se trgovinom prnjama te 1821. započinje s proizvodnjom papira u Rijeci. Poznati lokalni trgovac, političar i poduzetnik na prostoru uz Rječinu poznatom i kao kraj mlinova kupuje 1821. mlin Lučicu sa svim zgradama, terenom i pravom na upotrebu vode. Tvornica na samom početku raspolaže dvjema zgradama i zapošljava 21 radnika. Teškoće u dobavi prnja za preradu, visoke cijene dobave te količine vode koje omogućuju rad tek nekoliko mjeseci u godini otežavaju proizvodnju. Proizvodi se vrlo malo papira, loše kvalitete, te Adamić, već narušena zdravlja, odlučuje prodati tvornicu.

Ulaskom britanskog trgovca Waltera Craftona Smitha i francuskoj industrijalca Charlesa Mayniera 1827. u Tvornicu papira na Rječini, započinje njezino zlatno razdoblje - unaprjeđenje i modernizacija proizvodnje, iskorištavanje potencijala Rječine, razvoj industrijske proizvodnje te zapošljavanje sve većeg broja radnika. Odmah nakon preuzimanja tvornice novi su vlasnici započeli s njezinom dogradnjom i osuvremenjivanjem, regulira se i tok Rječine, grade se kanali kako bi se iskoristio sav potencijal vode i radna snaga povećala na 200 KS, a već se 1833. dobavlja parni stroj, prvi takav u ovom dijelu Europe. U tvornici se izrađuje kvalitetan papir koji se, osim u Rijeci, prodaje u Zadru, Trstu, Ljubljani, Zagrebu, Bratislavi, Pešti, Klagenfurtu, Grazu, Pragu, Beču i Varšavi te izvozi u Veneciju, Liverpool, New York, Brazil, Istočnu Indiju i zemlje istočne obale Sredozemnog mora – Grčku, Tursku, Siriju, Libanon, Izrael, Jordan i Egipat.

Poplave Rječine koje su krajem 19. stoljeća oštetile tvornicu, promjene što ih je tražilo uvođenje celuloze kao sirovine za proizvodnju papira te svjetska kriza rezultirali su i smanjenjem proizvodnje. Tadašnje vodstvo, nasljednik Henry Meynier i njegovi sinovi Karl i Feliks, osnovali su 1903. dioničko društvo *Smith i Meynier*, uprava ulaže u prilagodbu novitetima procesa proizvodnje od celuloze te preživljavanje tvornice u vremenima Prvog svjetskog rata. Od 1910. tvornica se usmjerava na proizvodnju cigaretnog papira.

Raspad Austro-Ugarske 1914. godine, čijim je dijelom bila i Rijeka, označio je novo poglavlje u životu tvornice čija je imovina prešla u vlasništvo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Zagrebačka *Jela, industrija papira*, preuzela je 1921. upravljanje riječkom i zagrebačkom tvornicom papira, pa se i sjedište tvornice seli u do 1925. seli u Zagreb. Tridesetih godina i dalje se unaprjeđuje proizvodnja i elektrifikacija, kupuju se novi strojevi.

Nemiri u godinama Drugoga svjetskog rata nisu zaobišli ni Tvornicu papira. Proizvodnja ipak ne staje, tvornica radi sa 60 posto kapaciteta, cigaretni se papir i dalje izvozi na daleka svjetska tržišta. Tvornica se bori se s podmetnutim požarima, uništenim kemikalijama, sirovinama i proizvodima. Velik broj radnika pridružuje se partizanima nakon rujna 1943. i kapitulacije Italije, i tvornica je primorana zaustaviti proizvodnju.

Već u prvim mjesecima nakon završetka rata proizvodnja se vraća u pogon. Tvornica prelazi u društveno vlasništvo, mijenja organizaciju rada te prilagođava svim promjenama novog društvenog sustava. Usmjerena je na domaću proizvodnju i izvoz široke lepeze papirnate galanterije, te je prisutna na mnogim europskim i svjetskim tržištima. Koliko je to moguće, prate se suvremeni trendovi u kemijskoj proizvodnji papira.

Kraj sedamdesetih i početak osamdesetih godina 20. stoljeća još je jedno razdoblje planiranja povećanja i osuvremenjivanja proizvodnje. Iako je tih godina proizvodnja tvornice činila sedam posto svjetske proizvodnje cigaretnog papira, krivulja se počinje pomicati prema dolje.

Tehnologija

Već su se u srednjem vijeku na Rječini u velikom broju mlinova mljele žitarice i duhan. Korištenje energije te nekoć mnogo moćnije rijeke Rječine razlogom je što se grade mlinovi. Tom se idejom vodi i Adamić te kupuje zemljište i gradi manufakturu za proizvodnju papira - stare su se krpe usitnjavale u holanderu, mlinu koji je pokretalo vodenično kolo. Da bi se ocijedila voda, kaša od starih krpa ulijevala se u sito s koritom. Nakon cijedenja nastao bi list koji se sušio na ravnoj površini. Slijedilo je prešanje, premazivanje ljepilom i ponovno sušenje te glačanje kamenom pločom.

Walter Crafton Smith i Charles Maynier poznavali su proizvodnju papira, a od trgovine prnjama stvorili su velik kapital koji su odlučili uložiti u modernizaciju riječke tvornice. Proširena je cesta koja je od vodila prema tvornici, izgrađena nova poslovna zgrada i 1827. nabavljen Furdrinierov stroj za proizvodnju papira na kojemu su radila dvojica strojara iz Engleske i obučavala domaće radnike. Valjalo je i što više iskoristiti mogućnosti Rječine: reguliran je njezin donji tok, izgrađen drveni kanal dug 600

metara s padom od 8 metara, čime se postizala snaga od 200 KS. Rast tvornice prati i izgradnja zgrada za različite namjene – od skladišta, zgrada za proizvodnju i smještaj strojeva do upravnih zgrada i soba za radnike, pa ih 1835. ima čak četrnaest. Osamnaest konjskih snaga proizvodi parni stroj, a četiri mlina zadužena su za dodatnih 60 KS. Za usitnjavanje krpa koristi se 48 klipova, dva Foudrinierova stroja, dva parna kotla za sušenje, manje i veće hidraulične preše, šest holandera, posuda za pripremu smjese. Povećava se broj radnika, kao i količina uvezenih sirovina za rad, raste proizvodnja.

Ista snaga Rječine važna za pokretanje proizvodnje, rušila je, posebice za jesenskih kiša, sve pred sobom. Dvije najveće poplave, koje su uništile i tvornicu, zabilježene su 1852. i 1898. godine. U noći s 10. na 11. listopada 1852. nakon velikih kiša razina Rječine se podignula i poplavila cijelo područje od izvora Zvir do mora. Mlinovi su uz Rječinu oštećeni ili potpuno uništeni, tvornica papira pretrpjela je velika oštećenja, a s obzirom na opasnost od ponovnog izlivanja, tadašnje je vodstvo, prema savjetu tehničkog upravitelja Eugena Frémonta, uložilo u njezinu rekonstrukciju, ali i izgradnju novoga vodnog kanala. Eugene Frémont, stručnjak je u proizvodnji papira, dolazi iz Francuske u Rijeku i 1838. postaje tehničkim direktorom Tvornice papira. Pratio je tehnološke novitete na europskoj razini te je najzaslužniji za tehnički napredak tvornice i unaprjeđenje sustava za korištenje energije Rječine i ostalih izvora. Umjesto drvenog kanala za dovod vode, izgrađen je zidani kanal, a u tunelu su stari vodeni kotači zamijenjeni turbinama, čime je pogonska snaga pojačana s prijašnjih 300 na 600 KS. Postavljena su i dva nova parna stroja kako u slučaju nestašice vode ne bi došlo do zastoja proizvodnje.

Najveći su napori na prijelazu stoljeća usmjereni na osiguravanje dovoljno energije za sve suvremeniji pogon, ali, što je najvažnije, i na hvatanje ukoštac s izazovom korištenja nove sirovine, celuloze u proizvodnji papira. U izradi finijih papira, cigaretnog i biblijskog, i dalje se koriste prnje. Dopremljeni su novi strojevi, a demontirani i odvezeni u Mađarsku oni dotrajali. Dio je strojeva djelomično rekonstruiran za novu proizvodnju, a dio tvorničkih zgrada na Marganovu preuređen je u radničke stanove. Nakon Prvoga svjetskog rata nastavilo se s radovima na povećanju hidroenergije, postavljene su turbine i električni generator od 300 kW te parni stroj. Devedesetih godina 20. stoljeća, kada je tvornica pod upravom zagrebačke *Jele*, dopremljeni su i kuhači te holanderi za pranje, mljevenje i bijeljenje.

Zgrada električne centrale, Energana, građena je 1930. i 1931.; uz nju stoji dimnjak visok 85 metara. To je tada najmodernija termoelektrana s parnim turbinama od 3200 KS, opskrbljena najmodernijim uređajima. Proizvodila je ukupno 5500 KS, a višak energije prosljeđivao se poduzeću *Elektri* koje je električnom strujom opskrbljivalo gradsku mrežu Sušaka, Bakra i Kraljevice.

Za proizvodnju papira nakon Drugoga svjetskog rata kao sirovina služi i industrijska konoplja, a dobavlja se s podunavskih i europskih oranica. Početkom šezdesetih godina opskrba kućinom postaje izazov jer nedostaje na tržištu pa su cijene iznimno visoke. Da bi nabavila konoplju, tvornica sklapa ugovore s više poduzeća – iz Vukovara, Otoka i Odžaka i uspostavlja OUR-e čime si osigurava kvalitetnu sirovinu pa i proizvodima može konkurirati na tržištima.

Godine 1971. osnovana je *Parafinka*, pogon za proizvodnju parafinskih šibica u sklopu Tvornice papira, na prostoru površine 1700 m². Šibice su se proizvodile od tankih smotanih listića papira umočenih u parafin iz riječke Rafinerije nafte te su bile tanje i kraće od drvenih. Šibice su bile prisutne na jugoslavenskom i inozemnim tržištima – Libija, Egipat, SSSR, Hong Kong, Austrija, Švicarska, Belgija, Nizozemska.

Radnička priča

Nesporan je podatak da je Tvornica papira svake godine tijekom 19. stoljeća zapošljavala sve više radnika i da je othranila mnoge obitelji. Adamićeva je tvornica u doba velike bijede otvorila radna mjesta za dvadesetak radnika, a njihov se broj iz godine u godinu povećavao. Čak su i radnici propale Rafinerije šećera našli posao u Tvornici papira. Ipak, uvjeti rada nisu dobri - radni tjedan je dug, radi se 12 sati na dan, uz sat vremena dnevnog odmora. Ne postoji radna odjeća, ni zaštitna, pa su i ozljede i zarazne bolesti česte. Osamdesetih godina 19. stoljeću tvornicu je zadesila epidemija u Odjelu za krpe i sirovine izbija tzv. cunjevina odnosno bedrenica. U samo dvadeset dana iznenadna je smrt pokosila dvadeset dvije radnice. Krpe koje su stizale u tvornicu bile su prljave i prepune kojekakvih nečistoća i bolesti za koje se nije znalo, no radnice krparnice nisu imale zaštitnu odjeću.

Radnici Tvornice papira bili su početkom 20. stoljeća najslabije plaćeni. Čak su i pomoćni građevinski radnici imali bolje plaće od *harterskih*, a pronio se glas da se u tvornici mogu zaposliti samo oni koji nisu sposobni raditi bilo gdje drugdje. U tim se godinama osnivaju i prve radničke organizacije kako bi zajedno tražile poboljšanje statusa radnika. U Rijeci je početkom veljače 1906. organiziran masovni štrajk na kojemu su se okupili radnici iz riječkih tvornica istupajući protiv loših uvjeta rada. Štrajku se priključilo svih 600 radnika Tvornice papira tražeći poboljšanje radničkog položaja u tvornici, skraćenje radnog vremena, nedjelju kao neradni dan, povećanje plaće za 20 posto te osnivanje radničkog odbora od osam radnika koji bi posredovali između radnika i poslodavca. Uz štrajk, i sindikalne su aktivnosti jedan od alata u pokušaju unaprjeđenja uvjeta rada, pa su različite sindikalne organizacije pregovarale s upravom tvornice. Raspravljalo se o nadnicama, radnom vremenu, potrebnom radnoj i zaštitnoj odjeći, godišnjem odmoru. Kolektivni ugovor iz 1938. određuje osmosatni radni dan, što iznosi 48 sati tjedno, a plaća se isplaćuje subotom. Svaki novoprimljeni radnik prima plaću od 5 dinara po satu, a svaka novozaposlena radnica 4,5 dinara. Uz nabavu zaštitne odjeće, tvornica je obvezna osigurati svakom odjelu kupaonicu s toplom i hladnom vodom.

Proizvodi Tvornice papira

Lepeza proizvoda koji su izlazili iz riječkog pogona od prvih je dana bila široka – fini poštanski, uredski i kraljevski papir te papir za velike i male pakete. Mađarskoj državnoj tiskari tvornica je u drugoj polovici 19. stoljeća isporučivala poseban papir za tiskanje mjenica, biljega, poštanskih maraka, dopisnica, razglednica i drugih vrijednosnica te cigaretni papir.

Riječki je pogon na tržištu bio prisutan s velikom ponudom različitih vrsta papira, kartona i ljepenki. Uz cigaretni papir, proizvodio se bezdrvni, kvalitetan pisaći i tiskovni papir, razne vrste bugačica, novinski i kartonski papir, svilasti tanki papir. Izrađivalo se i nekoliko vrsta ljepenki, toaletni papir te celulozna vata. Dokumentacija iz 1972. sadrži popise velikog broja različitih bezdrvnih, srednje finih papira, cigaretnog papira, tankog i omotnog papira, kartona i ljepenki.

Cigaretni je papir od vremena Smitha i Meyniera ostao najvažnijim proizvodom, do zadnjeg dana rada. Odlikuje ga kvaliteta koja se često pripisuje riječkoj vodi. Obzirom da različita tržišta koriste različite vrste cigaretnog papira – bijeli, žuti, manje ili više propusan i slično, tvornica je naručivala *harman* – mješavinu duhana za koju proizvodi cigaretni papir kako bi ga najkvalitetnije testirala. Cigaretni papir isporučivao se u tri oblika – u obliku knjižica kada kupac ručno izrađuje cigarete, u bobinama za strojnu izradu ili u valjcima za tvornice duhana koje same režu bobine. Proizvodi se i *kork* papir ili papir za pisak kojim se omata filter. Osamdesetih godina 20. stoljeća proizvodnja riječkoga cigaretnog papira pokrivala je sedam posto svjetskoga tržišta.

Kako je prestala proizvodnja papira?

Rat, raspad istočnoga bloka i gubitak sigurnog tržišta prvi su koraci unazad. Nakon osamostaljenja Hrvatske vlasnikom tvornice postaje država koja ne ulaže u osuvremenjivanje tvornice. Tvornica je 1995. formirana kao dioničko društvo u vlasništvu fondova i malih dioničara, a već 1996. prestaje s

radom. Ponovni pokušaj proizvodnje 1999. trajao je tek nekoliko mjeseci. Tvornica odlazi u stečaj 2005. godine.

Zaključak

Priča o riječkoj proizvodnji papira vrlo se jednostavno može preslikati na neke druge proizvodnje – brodova, torpeda, propelera, duhana. Ipak, u lokalnoj je zajednici Tvornica papira ostavila značajan trag, zasigurno i zbog velikog broja radnika i *harterskih* obitelji. Važnost za lokalnu zajednicu očituje se i u lokalnom nazivu za tvornicu – *Hartera*, na lokalnom čakavskom dijalektu papir – *harta*.

Prateći povijest tvornice pratimo i na koji način se grad kroz gotovo 200 godina razvijao i kako su sve političke, upravne, a posebice društvene promjene utjecale na rad tvornice i proizvodnju papira.

Budućnost industrijskog nasljeđa Tvornice papira je neizvjesna, nakon velikog broja ideja i projekata kojima se predlagala revitalizacija i ponovno korištenje preostalih zgrada. Značaj tvornice održao bi se i za buduće generacije ponovnim korištenjem proizvodnih prostora, no trenutno se pored jedine obnove, električne centrale iz 1930 – ih godina, ne naziru nove ideje s potencijalom realizacije.